

PRZEDMOWA

W historiografii powstania listopadowego zaznacza się wyraźnie znaczna przewaga opracowań poświęconych problemom militarnym¹. Mamy też kilka syntez poświęconych zagadnieniom polityki zagranicznej². Natomiast istnieją jeszcze luki, jeśli idzie o kwestie wewnętrzne powstania. Dotyczy to także badań nad prowincją Królestwa Polskiego³. Publikacje jednak z ostatnich lat przed wybuchem II wojny światowej oraz w Polsce Ludowej, od końca lat pięćdziesiątych, rzuciły już wiele światła na działalność ugrupowań politycznych i kwestie stosunku władz Królestwa Polskiego do zmagani o niepodległość w 1830/31. Chodzi tu o takie opracowania, jak: E. Oppmana⁴, A. Moraczewskiego⁵, W. Rostockiego⁶, W. Bortnowskiego⁷, W. Zajewskiego⁸. Niemniej ciągle niedostatecznie jest znany stosunek poszczególnych grup społecznych do powstania.

W historiografii powstania listopadowego brak jest pełnego opracowania udziału duchowieństwa rzymskokatolickiego w powstaniu 1830/31. Z kręgu problematyki

---

¹ *Bibliografia historii Polski XIX wieku, I: 1815-1831*, pod red. S. Płoskiego, Wrocław-Warszawa 1958, s. 525-533. Por. J. Dutkiewicz, *Historiografia powstania listopadowego*, [w:] *Wiek XIX. Prace ofiarowane Stefanowi Kieniewiczowi w 60 rocznicę urodzin*, Warszawa 1967, s. 211-224.

² J. Dutkiewicz, *Austria wobec powstania listopadowego*, Kraków 1933; tenże, *Francja a Polska w 1831 r.*, Łódź 1950; tenże, *Anglia a sprawa polska w latach 1830-1831*, Łódź 1967; H. Kocój, *Niemcy a powstanie listopadowe*, Warszawa 1970; por. J. Ziółek, *Dyplomacja polska powstania listopadowego w historiografii*, „*Roczniki Humanistyczne*” XXIII (1975), z. 2, s. 187-204.

³ A. Barszczewska, *Województwo kaliskie i mazowieckie w powstaniu listopadowym 1830-1831*, Łódź 1965. Nie publikowane prace doktorskie: J. Skarbek, *Województwo lubelskie w powstaniu listopadowym 1830-1831* (Uniwersytet Warszawski, 1973) i J. Warmiński, *Województwo podlaskie w postaniu listopadowym 1830-1831* (Uniwersytet Warszawski, 1979). Wymienić należy także serię przyczynków do dziejów powstania poza Warszawą. Por. J. Skarbek, *Badania nad prowincją Królestwa Polskiego w historiografii powstania listopadowego w okresie międzywojennym i w Polsce Ludowej oraz dezyderaty badawcze* („*Studia Płockie*”, w druku).

⁴ E. Oppman, *Warszawskie Towarzystwo Patriotyczne*, Warszawa 1937.

⁵ A. Moraczewski, *Samorząd Warszawy w dobie powstania listopadowego*, Warszawa 1934.

⁶ W. Rostocki, *Władza wodzów naczelnych w powstaniu listopadowym*, Wrocław 1955; tenże, *Gwardia Narodowa Warszawska 1831 r.*, „*Studia i Materiały do Historii Wojskowości*” IX (1963), z. 2, s. 171-230; tenże, *Postawa polityczna komisarzy obwodowych w 1830-31*, [w:] *Społeczeństwo Królestwa Polskiego*, t. III, Warszawa 1968, s. 5-45.

⁷ W. Bortnowski, *Walka o cele powstania listopadowego*, Łódź 1960.

⁸ W. Zajewski, *Walki wewnętrzne ugrupowań politycznych w powstaniu listopadowym 1830-1831*, Gdańsk 1967.

Kościół a powstanie listopadowe jedynie pewne zagadnienia zostały opracowane⁹. I tak kwestia stosunku papieża Grzegorza XVI do powstania od dawna była przedmiotem zainteresowań historyków polskich. Już przed I wojną światową opublikowano parę prac, które zarysowały powyższy problem. Pisali na ten temat B. Pawłowski¹⁰ i M. Loret¹¹. W 1935 r. ukazała się w Warszawie praca M. Żywczyńskiego, pisana pod kierunkiem M. Handelsmana, *Geneza i następstwa encykliki „Cum primum” z 9 VI 1832. Watykan i sprawa polska w latach 1830-1837*. Opracowanie powyższe posiada podstawowe, zasadnicze znaczenie dla badań nad stosunkiem Kościoła do powstania. Żywczyński naświetlił wnikliwie zagadnienie polityki Watykanu wobec Rosji, jak również postawę biskupów polskich wobec wydarzeń 1830/31 r. Natomiast problem stosunku duchowieństwa niższego, świeckiego i zakonnego, został jedynie w pracy naszkicowany na kilku stronach¹². Wobec nieprzebadania szczegółowo zagadnienia autor stawia tylko ostrożne hipotezy. Żywczyński zdecydowanie różnicuje postawy kleru wyższego i niższego, zakonnego i świeckiego, zarówno w Królestwie jak i na Litwie i Rusi. „Przesadzała wprawdzie urzędowa opinia rosyjska twierdząc, że udział duchowieństwa w powstaniu był ogromny w Królestwie Polskim i że klerowi – pisze Żywczyński – należy przypisać zjawisko, iż nawet ludzie najniższych warstw chętnie spełniali najuciążliwsze nawet żądania powstańcze, prawdy w tym twierdzeniu było jednak, zdaje się sporo. Gorliwy zwłaszcza udział w powstaniu wzięł kler młodszy, zaszczytnie zaś odznaczyli się zakonnicy [...] wszędzie tam, gdzie powstanie na Litwie i Rusi wybuchnąć mogło, duchowieństwo poparło je bardzo gorliwie, wbrew nawet ogólnemu stanowisku biskupów. W szeregach działaczy powstańczych znaleźli się tu licznie nie tylko zakonnicy, głównie pijarzy i nie tylko księża młodszy, jak to naogół było w Królestwie, ale i księża starsi, proboszczowie i kanonicy, z wieku i urzędu sądząc zdawałoby się, że mniej rewolucyjni. Dość liczni byli unicy, a zwłaszcza bazylianie”¹³. Jak widać z niniejszej wypowiedzi, postawa kleru za Bugiem i Niemnem zarysowała się u Żywczyńskiego wyraźniej, wnioski autora *Genezy i następstw encykliki „Cum primum”* były bardziej zdecydowane. Praca Żywczyńskiego była zachętą do podjęcia dalszych badań nad postawą kleru w 1830/31 r., szczególnie w Królestwie Polskim i zaborach pruskim i austriackim oraz w Wolnym Mieście Krakowie.

⁹ Zwięźłą charakterystykę historii historiografii tego zagadnienia dali J. Skarbek, J. Ziółtek w artykule *Pomoc materialna duchowieństwa rzymskokatolickiego dla powstania listopadowego 1830-1831*, „Studia Płockie” II (1974), s. 241-245.

¹⁰ B. P a w ł o w s k i, *Grzegorz XVI a Polska po powstaniu listopadowym*, Biblioteka Warszawska, (1911), II.

¹¹ M. L o r e t, *Watykan a Polska 1815-1832*, Biblioteka Warszawska, (1913), I.

¹² M. Ż y w c z y Ń s k i, *Geneza i następstwa encykliki „Cum primum” z 9 VI 1832. Watykan i sprawa polska w latach 1830-1837*, Warszawa 1935, s. 145-150. Zaczynając rozdział „Duchowieństwo polskie po powstaniu listopadowym” Żywczyński stwierdza: „Rozdział niniejszy przedstawiam tylko szkicowo, bez zamiaru wyczerpania źródeł i literatury. Chodzi mi bowiem o odpowiedź na pytanie czy miał słuszność rząd rosyjski, oskarżając kler polski o udział w powstaniu oraz o pełniejsze przedstawienie genezy encykliki” (s. 125).

¹³ Tamże, s. 145-148.

Publikacja, którą oddajemy obecnie czytelnikowi stanowi właśnie wynik dalszego ciągu badań nad duchowieństwem w powstaniu. Autorzy zmiierzają tu do syntezy, która pozwala spojrzeć na całokształt wysiłków patriotycznych kleru w powstaniu listopadowym na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej. Przede wszystkim uwzględniamy grupy duchowieństwa i terytoria słabiej znane. Rezygnujemy z przedstawienia problemu duchowieństwa na terenie ziem litewsko-ruskich, biorąc pod uwagę trudność szybkiego wykorzystania źródeł, zwłaszcza że kler na tym obszarze jest lepiej zbadany niż w Królestwie Polskim.

Kilku autorów artykułów zamieszczonych w naszej książce wniosło już wiele w swoich szczegółowych publikacjach dotyczących udziału duchowieństwa w powstaniu listopadowym, które ukazały się w końcu lat sześćdziesiątych i w latach siedemdziesiątych. J. Skarbek zajął się klerem w województwach (diecezjach) lubelskim i płockim w 1830/31¹⁴. J. Ziółek przedstawił diecezję płocką w latach 1832-1863, zwracając uwagę na represje przeciwko uczestnikom powstania¹⁵. Tenże autor w referacie wygłoszonym w Lubelskim Towarzystwie Naukowym syntetycznie ukazał zagadnienie różnych form udziału kleru w powstaniu¹⁶. Obaj autorzy w dwóch wspólnych publikacjach zajęli się całokształtem problematyki wkładu duchowieństwa w różnych formach w wysiłek powstańczy narodu¹⁷. E. Jabłońska-Deptuła badała stosunek zakonów do powstania¹⁸ i problematykę życia religijnego w powstaniu¹⁹.

Prace trojga wymienionych wyżej autorów zostały oparte na ogromnej, żmudnej i wieloletniej, kwerendzie archiwalnej wykonanej w archiwach państwowych, diecezjalnych i zakonnych. Od 1967 r. Skarbek i Ziółek wykonali, w ramach planu naukowego II Katedry Historii Nowożytnej Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, kartotekę personalną duchowieństwa rzymskokatolickiego XIX wieku. Już dziś liczy ona około 2 tys. indywidualnych kart osobowych. Umożliwia podejmowanie rozmaitych badań masowych czy indywidualnych nad problemami duchowieństwa rzymskokatolickiego w XIX w., a w szczególności nad zagadnieniami jego struktury i postawy patriotycznej. Pozwala też

---

¹⁴ J. Skarbek, *Udział duchowieństwa województwa lubelskiego w powstaniu listopadowym*, „Roczniki Humanistyczne” XVII (1969), z. 2, s. 83-90; tenże, *Diecezja płocka w latach 1795-1831*, „Studia Płockie” III (1975), na s. 280-286 autor omawia udział kleru w powstaniu 1830/31. Wzmianki o udziale duchowieństwa diecezji augustowskiej spotykamy również w pracy W. Jemielitego (*Diecezja augustowska czyli sejneńska w latach 1818-1872*, Lublin 1972). Zagadnienie powyższe w porównaniu z opracowaniem powstania styczniowego zajmuje tam stosunkowo niewiele miejsca.

¹⁵ J. Ziółek, *Diecezja płocka w latach 1832-1863*, „Studia Płockie” III (1975), s. 289-307.

¹⁶ J. Ziółek, *Udział duchowieństwa w powstaniu listopadowym*, „Biuletyn Lubelskiego Towarzystwa Naukowego” 19(1977), Hum. 1, s. 3-9.

¹⁷ J. Skarbek, J. Ziółek, *Duchowieństwo w powstaniu listopadowym (1830-1831)*, „Novum” 1973, nr 11-12, s. 33-123; Skarbek, Ziółek, *Pomoc materialna*.

¹⁸ E. Jabłońska-Deptuła, *Zakony męskie Królestwa wobec rzeczywistości zaborczej 1815-1864. Kilka problemów badawczych*, „Roczniki Humanistyczne” XXII (1974), z. 2, s. 101-132.

¹⁹ E. Jabłońska-Deptuła, *Życie religijne w powstaniu listopadowym*, „Novum” 1978, nr 5 i 6.

oczywiście na zajęcie się biografiami poszczególnych księży, zarówno ze względu na ich dużą rolę, jak i na przeciętne, ale typowe dla danej grupy życiorysy²⁰.

Druga Katedra Historii Nowożytnej zajmuje się historią XIX w. i jest od 1967 r. ośrodkiem badań nad powstaniem listopadowym. W dużej mierze prace naukowe indywidualne i zbiorowe pracowników Katedry poświęcone są właśnie powstaniu i wojnie 1830/31 r. Tematyka ta była też przedmiotem kilkudziesięciu prac magisterskich i doktorskich. Zajmowano się w szczególności, oprócz wymienionej problematyki udziału duchowieństwa w powstaniu, administracją w 1830/31 r., działalnością sejmową, ugrupowaniami politycznymi, prasą, ofiarnością na rzecz sprawy narodowej, działalnością wojskową, przemysłem zbrojeniowym, wysiłkiem mobilizacyjnym społeczeństwa, jeńcami wojennymi, rozwojem powstania w poszczególnych województwach, tematyką biograficzną. Pracownicy Drugiej Katedry współpracują z kołem historyków powstania listopadowego zorganizowanym przy Instytucie Historii Polskiej Akademii Nauk, które zgromadziło w swym gronie wszystkich zamieszkujących w Polsce badaczy historii wojny 1830/31 r., posiadających opublikowany dorobek naukowy. Obecnie Instytut Historii Polskiej Akademii Nauk, by uczcić rocznicę powstania listopadowego przygotował pod kierunkiem W. Zajewskiego księgę pamiątkową *Powstanie listopadowe*, w której partycypują z pracowników Drugiej Katedry Historii Nowożytnej: W. Rostocki, J. Skarbek i J. Ziółtek.

150-tą rocznicę powstania upamiętnia też obecna publikacja *Duchowieństwo a powstanie listopadowe*. Składa się z artykułów, które można ująć w ramy trzech grup tematycznych, dających w sumie odpowiedź na pytanie, jaki był udział kleru w wysiłkach powstańczych i dlaczego rozmiary tego udziału były takie a nie inne. Pierwszy temat Księgi to sytuacja duchowieństwa przed wybuchem powstania. Opracowała go H. Dylągowa. Drugi, najistotniejszy dla publikacji, to charakterystyka udziału duchowieństwa w powstaniu. E. Jabłońska-Deptuła daje tu pracę *Z problematyki ideologii religijnej i życia religijnego okresu powstania listopadowego*, gdzie naświetla powiązanie zrywu patriotycznego z ideologią i obrzędowością religijną. Autorka skupia bowiem swe zainteresowanie na zagadnieniu sankcji ideologicznej i obrzędowej oraz roli religii jako czynnika więzi narodowej. Uwagę jej przyciąga również proces wykształcania się wzorca „Polaka-katolika”.

O postawie patriotycznej duchowieństwa pisze J. Ziółtek. Autor omawia różne formy zaangażowania patriotycznego duchowieństwa, z wyłączeniem zagadnienia materialnych świadczeń na rzecz powstania. Wchodzą tu kwestie urabiania patriotycznej postawy społeczeństwa, osobistego udziału w walce o niepodległość z bronią w rękę (autor posiada dane o 148 księżach i zakonnikach) czy też roli kapelanów wojskowych współpracujących z oddziałami armii regularnej i partyzantki, księży pozostających w swych parafiach, służby kurierskiej i wywiadowczej, a także organizowania pospolitego ruszenia przez duchowieństwo parafialne i udziału w tej formacji.

²⁰ W. Rostocki, J. Ziółtek, J. Skarbek, H. Dylągowa, *Prace nad kartoteką personalną duchowieństwa w Księstwie Warszawskim i Królestwie Polskim*, „Sprawozdania Towarzystwa Naukowego KUL” 1973, nr 20, s. 54.

O wkładzie materialnym duchowieństwa dla powstania pisze J. Skarbek, który dochodzi do wniosku, że „[...] mimo głosów opinii publicznej i nacisku prasy, duchowieństwo prawie nie uczestniczyło w finansowym popieraniu powstania [...]”. Przyczyn tego zjawiska autor doszukuje się w dużej mierze w „[...] fatalnym położeniu materialnym duchowieństwa”. Podobnie nie dała pozytywnych wyników zbiórka sreber i wotów kościelnych, w celu ich przetopienia i polepszenia tą drogą sytuacji finansowej powstania, z powodu braku w kościołach zbędnych naczyń liturgicznych. Natomiast dokonana przez władze powstańcze akcja rekwizycyjna dzwonów kościelnych ze świątyn rzymskokatolickich i cerkwi unickich spowodowała zajęcie dzwonów, z których można było wyprodukować 65 dział 12-funtowych. Skarbek omawia też wkład duchowieństwa w tworzenie szpitali dla wojska w Warszawie, pomoc niesioną przez zgromadzenia zakonne na odcinku pomocniczego personelu lekarskiego, a także rozmiary ofiarności w dostarczaniu środków opatrunkowych na potrzeby warszawskich szpitali.

Z. Zieliński zajmuje się szczegółowo postawą duchowieństwa na terenie Wielkopolski, podczas gdy poprzednie publikacje, M. Lauberta i A. Wojtkowskiego, dotyczyły księży, którzy opuścili tę dzielnicę, by wziąć udział w powstaniu. J. Kracik omawia natomiast postawę kleru Galicji i Wolnego Miasta Krakowa wobec powstania 1830/31.

Wreszcie ostatnia grupa tematyczna to represje popowstaniowe, które uwidaczniają zaangażowanie kleru w powstaniu. Tu W. Rostocki pisze o represjach wobec kapelanów wojskowych Królestwa Polskiego, a P. Gach o kasacie 1832 r. klasztorów w zachodnich guberniach cesarstwa.

Dalszym rezultatem badań będą prace nad działalnością księży powstańców na emigracji i w ruchu spiskowym popowstaniowym. Chodzi tu o badania, które z jednej strony wykażą kontynuację patriotycznych poczynań kleru, a z drugiej pozwolą ukazać potencjalne możliwości duchowieństwa w 1831 r.: do czego było ono zdolne w pracy dla ojczyzny. Między innymi będą to dalsze studia poświęcone kapelanom powstania listopadowego, którzy byli już przedmiotem zainteresowania historyków: E. Nowaka²¹, Z. Gocia²² i W. Rostockiego²³.

Materiał ilustracyjny przygotowali J. Skarbek i J. Ziółek, bibliografię zestawił S. Olczak.

Władysław Rostocki

²¹ E. Nowak, *Rys dziejów duszpasterstwa wojskowego w Polsce 968-1831*, Warszawa 1932.

²² L. Gocel, *Sylwetki poświęcone kapelanom powstania listopadowego*, „Kwartalnik poświęcony sprawom Katolickiego Duszpasterstwa Wojskowego w Polsce”, 1933, nr 3-4 i 1934, nr 1-4; tenże, *Ksiądz Ludwik Jasiński kapelan z 1831 roku i jego poglądy społeczne*, „Kwartalnik poświęcony sprawom Katolickiego Duszpasterstwa Wojskowego w Polsce”, 1933, nr 3.

²³ W. Rostocki, *Z badań nad strukturą i działalnością kapelanów powstania listopadowego*, „Roczniki Humanistyczne” XX (1972), z. 2; tenże, *Pamiętniki kapelana powstania 1830/31 r. Tomasza Puchalskiego*, „Biuletyn Lubelskiego Towarzystwa Naukowego” 22 (1980), nr 1, s. 71-77; tenże, *Działalność emigracyjna w Belgii i Anglii księdza Kazimierza Aleksandra Pułaskiego w świetle nowych źródeł*, „Roczniki Humanistyczne” XXVI (1978), z. 2, s. 121-152.